

REVALI JA PETERBURI VAHEL

EESTIMAALASTE MÄLESTUSI
KAHEST SAJANDIST

Eestimaa rüütelkonna ülesandel
koostanud Henning von Wistinghausen

Tõlkinud Hanna Miller

Originaali tiitel:

Zwischen Reval und St. Petersburg
Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten
Im Auftrag der Estländischen Ritterschaft herausgegeben
von Henning von Wistinghausen
Weissenhorn, 1993

Toimetanud Katrin Kaugver
Kujundanud Kaspar Ehlvest
Küljendanud Erje Hakman

Tõlget toetas Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapital.

Esikaanel: Aleksei Bogoljubov. Tallinna sadam (õli, lõuend), 1853. Eesti Kunstimuuseum.

Esikaane siseküljel: Aleksei Bogoljubov. Tallinna vaade merelt, 1853. Jussupovi palee, Peterburi. Foto V. A. Vorontsov, 1993.

Tagakaane siseküljel: Eestimaa ja Ingerimaa ehk Peterburi kubermang.

Joonistanud F. von Stülpnagel, 1856. Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz. Kart. Q 15 690.

© 1993 Anton H. Konrad Verlag D 89264 Weissenhorn
© Tõlge eesti keelde Hanna Miller ja kirjastus Argo, 2016
Kõik õigused kaitstud
www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9949-527-88-5

Trükitud trükikojas Print Best

*Pühendatud parun Wilhelm Wrangelli
ja Georg von Krusenstjorni mälestusele*

SISUKORD

Koostaja eessõna	9
Tõlkija eessõna	14
Vabahärra Hans von der Pahlen	17
<i>Kuidas mul Çeşme merelahingus läks</i>	
Vabahärra Magnus von der Pahlen.....	24
<i>Kirjad vabadussõdadest aastail 1812–1814</i>	
Vabahärra Bernhard von Uexküll.....	31
<i>Õpilasena Tsarskoje Selo lütseumis, rüügametnikuna Peterburis ja üliõpilasena Berliinis</i>	
Clas von Ramm.....	84
<i>Noorusaastad Eestimaal</i>	
Georg von Krusenstjern	114
<i>Suvi Eestimaa rannas</i>	
Vabaproua Isabella von Ungern-Sternberg.....	132
<i>Keisri külaskäik</i>	
Vabahärra Berend von Uexküll	139
<i>Mälestused Vana-Vigalast ja sõjajärgsest ajast Berliinis ning Münchenis</i>	
Konrad von zur Mühlen.....	175
<i>Minu kogemused kirikuelus</i>	
Siegfried von Bremen	195
<i>Mälestused</i>	
Parun Gustav Knorring.....	245
<i>Mälestused keiserlikust Venemaast ja Eestimaast</i>	
Otto von Kursell.....	292
<i>Kohtumised eestlaste ja venelastega</i>	
Stella Thomson.....	330
<i>Mälestusi minu esimesest elust kahe maailmasõja vahelises Eestis</i>	
Adolf von Mickwitz	347
<i>Meenutusi Walter von Harpest ja Eestimaa Põllumajandusseltsist</i>	

Bernt von Sivers	364
<i>Minu aeg Eestimaa Põllumajandusseltsis ja Liivimaa Õkonoomilises Sotsieteedis ning ümberasumine</i>	
Vabahärra Nils von Ungern-Sternberg	375
<i>Mälestused jäänukmõisate ajast</i>	
Parun Wilhelm Wrangell	384
<i>Baltisakslaste olukorrast Eestis kuni ümberasumiseni</i>	
Claus von Kursell	407
<i>Kuidas see toimus. Ümberasumise eelloost</i>	
Eesti kohanime saksapäraseid vasted	417
Register.....	419

KOOSTAJA EESSÕNA

See raamat hõlmab 17 eestimaalase mälestusi läbi kahe sajandi ja teeb need – ühe erandiga – esmakordselt trükituina avalikkusele kättesaadavaks. Raamatu saamislugu on seotud 1967. aastal parun Wilhelm Wrangelli sulest ilmunud Eestimaa rüütelkonna ajalooa, mille pildiosa kujundas oma ulatusliku portreekogu põhjal Georg von Krusenstjern.¹ Siin esitatud mälestused peaksid lisama värvi väljaande süstemaatilisele ajalookäsitlusele ja aitama kaasa seal kirjeldatud arengute ja olude mõistmisele. Ühtlasi on käesolev kogumik pühendatud parun Wilhelm Wrangelli ja Georg von Krusenstjerni mälestusele, nende meenutused on siin ka ära toodud ning Eestimaa rüütelkond on austanud mõlemat oma auliikmeks nimetamisega.

Kui räägitakse „eestimaalastest“, siis mõeldakse traditsioonilises kõnepruugis eestimaalaste all saksa elanikkonda vanal Eestimaal tema nelja ajaloolise maakonnaga (kreis) – Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa – ja pealinna Tallinnaga, nagu see oli kuni Venemaa keisririigi hävinguni. Seejärel tõmmati piir etnilistest põhimõtetest lähtuvalt ning vastasutatud Eesti Vabariigi territoorium hakkas hõlmama ka vana Liivimaa Eesti osa. Eesti riigi rajamisega lakkas ka Eestimaa rüütelkond olemast maa ajaloo subjekt. Rüütelkond kaotas oma avalik-õiguslikud omavalitsusfunktsioonid, mis tal olid veel alles jäänud pärast Läänemereprovintside administratiivset tasalülitamist Vene keskvalituse poolt 19. sajandil. Sestsaadik eksisteerib Eestimaa rüütelkond veel vaid eraõiguslikus vormis – esmalt Eestimaa Üldkasuliku Ühinguna oma algsel kodumaal ja Eestimaa Põlisaadli Liiduna Saksa *Reich*'is ning tänapäeval Balti Rüütelkondade Liidu raames Saksamaa Liitvabariigis. Eestimaa rüütelkonna kui poliitilise institutsiooni, milleks ta oli kujunenud sajandite jooksul pärast oma esmamainimist 1252 Taani kuninga valdavalt sakslastest vasallide ühendusena, laialisaatmisel oli selle liikmetele juba seetõttu otsustav mõju, et sellega kaasnenud maareform (suurmaaomandi võõrandamine, v.a väikesed „jäänukmõisad“) võttis neilt suuresti ka materiaalse eksistentsi aluse. Arvuliselt alati väga väike olnud saksa ülemkiht muutus nagu teisedki sakslased iseseisvas Eesti riigis rahvusvähemuseks. See käis ka sakslastest linlaste kohta, kuigi veidi pehmemal kujul, sest linnades kinnisvara ei võõrandatud. Ometi pidas enamus kodumaal vastu – valdavalt üsna tagasihoidlikes tingimustes, eelkõige oli elu raske paljudes vaevu eksisteerimisvõimelistes jäänukmõisates – kuni 1939/40 tuli Hitleri ja Stalini alatu kokkumängu põhjal lahkumistund maalt, millel oli juurdunud ja mille küljes oldi hingeaga. Seejärel kaotas Eesti pooleks sajandiks vabaduse

¹ Die Estländische Ritterschaft, ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte. Limburg/Lahn 1967. XII ja lk 361.

kuni taasärkamiseni augustis 1991. Kuna „eestimaalased“ kuulusid kuni ümberasumiseni Kolmandasse *Reich*’i Eestimaa ellu selle loomuliku osana, võetakse ka seda viimast ajajärku käesolevas kogumikus arvesse; oma vaste leiab see teiste, juba varem Saksamaale läinud eestimaalaste mälestustes kahe maailmasõja vahelistest aastatest.

Selle raamatu pealkirjas on teadlikult ära toodud mõlemad poolused – Reval ja Peterburi –, mis mõjutasid selle maa ja tema elanike saatust ajal, millest need mälestused peamiselt räägivad. Eestimaalaste elu kulges pingeväljas Eestimaa pealinna Revali, tänase Tallinna, kus Toompeal kogunes rüütelkonna hoones maapäev ja kust rüütelkonna asutused valitsesid seisusliku autonoomia vormis maad saksa keeles, ja keiserliku residentslinna Peterburi vahel, mis oli Vene valitsejate asukohaks alates Peeter Suurest, kelle poolt tunnustatud Taani, ordu ja Rootsi ajal kujunenud Eestimaa põhikord oli aluseks selle maa omavalitsusele. Sidemed Peterburiga, eelkõige keisri isiku ning tema perekonnaga, olid tihedad kõigil aegadel, tihedamad kui Liivi- ja Kuramaa sõsarprovintsidel, ning suurest kaugusest hoolimata koguni tihedamad kui neil kolmel provintsil omavahel, probleemitud oli need aga harva. Raamat räägib mõlemast poolusest, lähenedes neile erinevatest vaatenurkadest ja mitmest aspektist: oldi ju Venemaa teenistuses kas ohvitserina – eriti arvukalt 19. sajandi esimesel poolel ning tavaliselt kuni isalt päranduseks saadud maaomandi ülevõtmise ja perekonna loomiseni Eestimaal, sageli ka kogu elu – või ametnikuna. Paljud eestimaalased jõudsid kas sõjaväe- või tsiviilteenistuses kõrgete ja kõige kõrgemate ametikohtadeni ning suutsid oma mõju Peterburi suhtevõrgustikus kasutada Eestimaa huvide ja inimeste hüvanguks, kuigi elu autokraatia tingimustes polnud sugugi ohutu.

„Peterburi“ tähendab siin ka kohtumist vene inimesega – lihtsale suhtlemisele talurahva hulgast pärit meestega armees või sõjalaevastikus olid kontrastiks sidemed õukonna, kõrgbürokratia ja Vene aristokraatia esindajatega ning alati oli mängus omaenda identiteedi kaotamise oht. Selline vähimagi kahtluseta provintslikkusest kõrgemal seisnud suursenjäär nagu parun Bernhard Uexküll iseloomustab üht kaaslast Tsarskoje Selo lütseumist täiesti iseenesestmõistetavalt lausega: „Vaatomata lütseumi kasvatusel ja elule Peterburis on ta jäänud heaks sakslaseks.“ Paljudel juhtudel läks aga teisiti. Arvukatel Eestimaa aadlisuguvõsadel oli harusid, kes olid venestunud – enamasti sai asi alguse abielust õigeuskliku partneriga ja sellest tulenevalt laste kohustuslikust kuulumisest riigiusk. Eestimaalaste, kes olid venelastega kokku puutunud nende endi keskkonnas, suhtumine Venemaasse ja venelastesse erines selgelt nende eestimaalaste suhtumisest, kes kogesid riigirahva esindajaid alles alates 19. sajandi teisest poolest vaid kui Peterburist määratud venestamispoliitika läbiviijaid Tallinnas.

„Reval“ omakorda käib aga ka suhete kohta eesti rahvaga, kellega Toompealt omavalitsust juhtiv ning muidu maal elav aadel oli hoopis teist laadi suhetes kui saksa linlane, alustades kasvõi sellest, et aadlikule oli eesti keel lapsest saadik tuttav. Eestimaa rüütelkonna privilegeeritud seisundiga kaasnes vastutus eesti maarahva eest ja seda kohustust täitis ta üldkokkuvõttes viisil, mille eest ta ei

pea ajaloo kohtu ees häbi tundma. Nii surus rüütelkond Vene aadli vastuseisule vaatamata pärisorjuse kaotamise läbi pool sajandit varem kui ülejäänud Venemaal ning löi järgnenud agraarreformidega eeldused, et Esimese maailmasõja puhkemisel kuulus umbes pool põllumajanduslikult kasulikust maast iseseisvale talurahvaseisusele, kes moodustas 1918 loodud Eesti Vabariigi majandusliku selgroo. Eestlased jäid kuni selle ajani suuremalt jaolt ajaloo objektiks ning leiavad üksikisikuina neis mälestustes vähe äramärkimist – nad olid iseenesestmõistetavaks osaks iga eestimaalase elus. Kui tihedad olid aga suurele sotsiaalsele distantsile vaatamata mõnel juhul omavahelised inimlikud suhted, sellest annavad tunnistust mõningad toodud näited. Manitsegu nad meid otsustama mineviku üle mitte tänapäeva arusaamade, vaid toonasele ajale omaste olude kohaselt.

See kogumik peaks mitte ainult ellu äratama mälestust sajandite jooksul kujunenud väga spetsiifilisest ja omanäolisest eluvormist, mis kadus 20. sajandi esimesel poolel toimunud murrangutes, vaid meenutama ühtlasi, et see eluvorm oli välja arenenud Lääne- ning Kirde-Euroopa poliitiliste ja kultuuriliste arengute pidevas vastastikusel toimes tänaseni kestva tulemusega – Eesti jäi Euroopa lahutamatuks osaks. See ei olnud juhus, et arvukatel eestimaalastel oli oma osa tsaar Peeter I poolt algatatud Venemaa euroopalikumaks muutmise protsessis. Samuti on haarav lugeda, kuidas isik, kes liikus Euroopa parimas seltskonnas, pühendus seejärel taas ülesannetele oma kõrvalises maamõisas Eestimaal. Kui need peaksidki olema üksikjuhtumid, siis on nad ometi selles mõttes tüüpilised, et iseloomustavad mitmel viisil ülejäänud Euroopa ja eelkõige Saksamaaga toimunud vaimset suhtlemist, millele Eesti võlgneb tänu oma paigutumise eest üleeuroopalisel kultuuriruumi.

Peamiselt 19. sajandi keskpaiku tekkima hakanud eestimaalaste memuaar-kirjandus on rikkalik. Aga on veel rida trükis ilmumata tekste, mis võiksid pakkuda laiemat huvi. Nende arv osutus oluliselt suuremaks, kui sai oletatud selle raamatu väljaandmise üle otsustamisel aastaid tagasi. Eelduseks tekstide võtmisel käesolevasse kogumikku oli see, et neid polnud kunagi varem avaldatud, ja seda vaatamata asjaolule, et paljud teisedki olulised eestimaalaste mälestused on publitseeritud üsna kõrvalistes trükistes või on tänapäeval muudel põhjustel raskesti kättesaadavad. Selles osas ootab ees lai tegevusväli. Erandi moodustavad vaid Konrad von zur Mühleni mälestused, mis ilmusid varsti pärast ümberasumist ühes kirikulehes ja mis on siiski kaasatud ka siia, arvestades suurt tähendust, mida evangeelne luterlik kirik eestimaalaste elus omas. See valikukriteerium ja kirjastaja poolt ette antud maht määrasid sisu: ühelt poolt tuli lähtuda olemasolevast ja veel avaldamata materjalist, teiselt poolt sai valik tehtud silmas pidades autorit või teatud katkendeid mälestustest endast. Nii ei peegeldu kogumikus mitte kõik eestimaalaste elu aspektid käsitletud ajavahemikus, teisalt aga kirjeldavad osaliselt samu aegu ja sündmusi erinevad autorid täiesti erinevate rõhuasetustega ning erinevate subjektiivsete hinnangutega. Seda võiks vaadelda taotlusena käsitleda ajaloosündmusi võimalikult mitmekülgsest ja täielikult,

pakkumaks ajaloo teadusele materjali, et see saaks lahendada tema ette püstitatud ülesannet – kujutada minevikku nii objektiivselt kui võimalik, st nii „nagu see tegelikult oli“ (Leopold von Ranke, eessõna raamatu „*Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*“ esmatriikile, oktoober 1824). Nii tuleb ka kõiki siin esmakordselt avalikkusele kättesaadavaks tehtud tekste mõista lähtudes ajastust, millest nad räägivad, ja autori positsioonist või olukorrast. Mõlemal kriteeriumil on oma väärtus. Sel põhjusel on ära toodud seegi, millal mälestused on kirja pandud, niivõrd kui seda oli võimalik tuvastada. Samas ei tohi aga jätta tähelepanuta, et tegemist on saksa, nimelt „eestimaalaste“ vaatenurgaga, mis vajab täiendamist eesti vaatenurgaga, et luua tasakaalustatud ajaloo pilti.

Kuna mälestused peegeldavad lühemaid või pikemaid ajalõike meenutajate elust, eelneb igale tekstile ülevaade autori eluloost, mis peaks paigutama üksikisiku tema isikliku elukäigu ja teda ümbritsenud keskkonna üldisesse raamistikku. Kõikidest autoritest õnnestus leida ka fotod, mis on enamjaolt avaldatud esmakordselt. Arvestades raamatus ette tulevate isikunimede rohkust, tuli loobuda nende eluaastate või muude andmete kaasamisest isikunimede registrisse, kuid ulatuslikus balti või ka vene isikuloolises ja genealoogilises kirjanduses ning teistes allikates on peaaegu kõik nimetatud isikud leitavad.

Raamat on mõeldud laiale lugejaskonnale. Seetõttu on loobutud teaduslikest kommentaaridest tekstide ja biograafiliste andmete allikate kohta. Ent väljaanne lähtub siiski teaduslikele väljaannetele esitatavatest nõuetest. Nii piirdusin ma tekstide toimetamisel vaid kõige hädavajalikumaga, jättes välja kõrvalised üksikasjad.

Raamatu avaldamine poleks olnud võimalik paljude inimeste abita. Olgu esmajärjekorras nimetatud autorid, kes usaldasid oma mälestused mulle isiklikult, nagu Stella Thomson (snd von Krusenstjern), vabahärra Nils von Ungern-Sternberg, parun Gustav Knorring, Georg von Krusenstjern ja Bernt von Sivers, kes pani oma mälestused Eestimaa põllumajandusest kuni ümberasumiseni kirja käesoleva kogumiku jaoks, kuid raamatu ilmumist ise enam ei näinud. Julia Haass andis loa oma isa Otto von Kurselli mälestuste avaldamiseks, Odert von Bremen, Theodor von Mickwitz, Heinz von zur Mühlen ja vabahärra J.-Detlev von Uexküll andsid minu käsutusse oma isade mälestused, viimane neist võimaldas mulle ligipääsu ka vabahärra Bernhard von Uexkülli meenutustele. Clas von Rammile võlgnen tänu tema samanimelise vanaisa mälestuste eest ja Thora von Strykile (snd von Kursell) tema onu Clausi meenutuste kirjapaneku eest, mis räägivad ümberasumise eelloost. Saksamaa Liiduarhiivist (*Bundesarchiv*) sain ärakirja parun Wilhelm Wrangelliga tehtud intervjuust ümberasumise teemal ning Herderi Instituudis Marburgis oli mul võimalik tutvuda nende andmekoguga Saksa kultuuroromavalitsuse kohta Eestis. Sarmite Pijola Läti Ajalooarhiivist Riias andis minu käsutusse vabahärrade Hans ja Magnus von der Pahleni tekstid ning professor dr Erich Donnert muretses

mulle Weimarist veel enne Saksamaa taasühinemist vabaproua Isabella von Ungern-Sternbergi kirjade koopiad Elisabeth Förster-Nietzschele. Professor dr Erik Amburger oli suureks abiks eelkõige Venemaa teenistuses olnud isikute tuvastamisel, toeks olid mulle ka Sirje Kivimäe ja Indrek Jürjo Tallinnast. Riikliku Ermitaaži direktor Mihhail Piotrovski võimaldas mul kasutada George Dawe'i poolt maalitud parun Magnus Pahleni portree värvilist reproduktsiooni ja Jussupovi palee direktress Galina Svešikova Aleksei Bogoljubovi maalitud Tallinna vaadet. Balti Ajaloo Komisjon toetas kogu ettevõtmist ning Eestimaa rüütelkonna nõukogu julgustas mind algusest peale sellise kogumikuga tegelema ja tegi mulle ülesandeks selle avaldamise. Jaan Kross oli nii armastusväärne, et nõustus minu kirjutatud sissejuhatuse kriitilisel pilgul üle vaatama. Olgu siinkohal edastatud veelkord tänu kõikidele nimetatud isikutele ja institutsioonidele.

Tõsiasia, et üks švaabi kirjastaja selle raamatu avaldamise vastu huvi tundis, ei vääri mainimist mitte ainuüksi seetõttu, et see annab tunnistust maailmale avatud liberaalsuse parimatest traditsioonidest, vaid on ühtlasi märk sellest, et Balti regioonil ning koos sellega ka Eestil on taas oma koht inimeste arusaamises Euroopa kultuurilisest ühtekuuluvusest.

Tallinn, lihavõtted 1993

HENNING VON WISTINGHAUSEN

TÕLKIJA EESSÕNA

Rikkalikule baltisaksa¹ memuaarkirjandusele, millest mõndagi on ka juba eesti keeles kättesaadav, on väga omane üks ühine joon – kui juttu tuleb lapsepõlvest Eestimaal, siis on meenutused täidetud südamlikkuse ja nostalgiaga ning möödunud aega kirjeldatakse kui ajastut, mil valitsesid veel kord, korrastatus ja kohusetunne. Mil kõigel ja kõigil siin elus oli oma kindel koht ning roll.² Kiidetakse Eestimaa loodust, rõõmurohkeid pidusid, ülevoolavat, kuid alati südamest tulnud võõrustamist, mis kuulus vääramatult toonase balti aadli elulaadi juurde. Ühine on ka Eestimaa pidamine oma ainsaks kodumaaks, Saksamaa on „välismaa“, truid ollakse Vene tsaarile. Maa haldamine on iseenesestmõistetavus, mida rüütelkond³ teostab aadliomavalitsuse kaudu.⁴ Nii on see mitmeid inim-põlvi, kuni 20. sajand kogu senise, turvalisena tundunud maailma pihuks ja põrmuks lööb. Pärast Eesti Vabariigi teket ei olda äkitselt enam härrasrahvas sel maal: maareform⁵, mõisate võõrandamine toob kaasa varakaotuse, kibestumise,

¹ Eesti keeles juurdunud nimetust „baltisakslased“ (*Baltendeutsche*) Baltimaades elanud sakslased ise ei kasutanud, oldi sakslased. Alles 19. saj teisel poolel hakati kolme Balti kubermangu sakslaste koondnimetusena kasutama mõistet „baltlased“ (*Balten*), seejärel ka saksa baltlased (*deutsche Balten*, *Deutschbalten*). Nimetus *Baltendeutsche* tekkis natsionaalsotsiaalistlikul Saksamaal, rõhutamaks rahvusgrupi etnilist kuuluvust sakslastena. Selle mõtteseose vältimiseks võeti pärast Teist maailmasõda taas omanimetuseks kasutusele *Deutschbalten*.

² Nt Ernst Turmann. Pikva. Loomingu Raamatukogu, 1992.

³ Eestimaa rüütelkond (*Estländische Ritterschaft*) kujunes Taanile kuuluvate Harju- ja Virumaa vasallidest, kes juba 13. saj liitusid korporatsiooniks oma seisuslike eesõiguste kaitseks. 1561 alistus Harju-Viru rüütelkond koos Järvamaa vasallidega Rootsi kuningale, kes kinnitas nende privileegid. 1584 liitusid ka Läänemaa vasallid. Moodustatud terviklikus Eestimaa hertsogkonnas (provintsis) kujunes Rootsi võimu all välja Eestimaa rüütelkonna laialdase autonoomiaga seisuslik omavalitsuskord, mis põhialustelt säilis kuni 1917.

⁴ *Landesverwaltung*. Eestimaa rüütelkonna territoriaalseisuslik omavalitsus, mille kõrgemaks võimuorganiks oli maapäev (*Landtag*), kus pidid osalema kõik immatrikuleeritud aadlikest rüütlimõisaomanikud. Maapäeva pädevusse kuulusid riigivõimu ettepanekute arutamine, ettepanekute tegemine keskvõimule, kohalike maksude määramine ning kohaliku elu korraldamine. Korraldisid maapäeva istungid toimusid iga 3 aasta järel ja seal valiti rüütelkonnapeamees (*Ritterschaftshauptmann*), kes juhatas rüütelkonna jooksvat asjaajamist, komisjonide tööd ning esindas rüütelkonda keskvõimu juures, ja rüütelkonna ametite täitjad. Omavalitsuse jooksvaid asju ajas 12 eluaegsest maanõunikust koosnev maanõunike kolleegium (*Landratskollegium*), mis oli kubernerite eesistumisel kuni Vene kohtustüsteemi sisseviimiseni kubermangu kõrgeim kohtuinstants – ülemaakohus (*Estländisches Oberlandgericht*). Tähtsamate asjade otsustamiseks käis maapäevade vaheaegadel koos rüütelkonnakomitee (*Ritterschaftsausschuss*), kuhu kuulusid peamees, maanõunikud ja 12 kreisisaadikut. Rüütelkonna laialdaste funktsioonide täitmiseks tegutses rida alalisi või ajutisi komisjone.

⁵ Eesti Vabariigi Asutava Kogu maaseaduse (10.10.1919) alusel võõrandati kõik rüütlimõisad, v.a poolmõisad (maakohad, *Landstelle*), kui viimaste omanikuks polnud rüütlimõisa omanik. 1925 lubati endistele rüütlimõisa omanikele või nende järglastele tagastada kuni 50 ha põllumajanduslikku maad, enamasti mõisasüda (jäänukmõis, *Restgut*). 1926 otsustas Riigikogu

majanduslikud raskused. Tulevikupilt hägustub ja edasikestmine Eestimaal muutub küsitavaks. „Meie Eesti kodumaa jaoks oli alanud nüüd uus aeg. See ei olnud enam endine Eestimaa. Sakslased kaotasid oma positsioonid, mis olid võimaldanud neil anda ilme selle maa kultuurile. Saksa baltlastel oli vaid tähendus, mille määras ära nende arv ja see oli väga väike – vaevalt kaks ja pool protsenti kogu elanikkonnast.“⁶ Ajaloo keeristormid sunnivad langetama põhimõttelisi otsuseid. Käesolevasse kogumikku valitud eestimaalaste⁷ mälestused võimaldavad mõista, et saksa rahvusgrupp, sealhulgas balti aadel, ei olnud oma vaadetelt sugugi ühtne, nagu me tavatseme eeldada. Ja ometi minnakse siit kui oma põliselt kodumaalt pealesunnitud *Umsiedlung*’iga⁸, enamasti raske südamega ja teadmatuses, kuid kindlasti hirmus idast tuleva ohu ees, mis ületas kõik muud tunded. „Sellest, et me „järgnesime rõõmsalt *Führer*’i kutsele“, ei saanud juttugi olla. ... Eks me nägime ümberasumises ennekõike ka pääsemist surmaohust. Ning lõpuks: natsionaalsotsialistliku Saksamaa tegelikkusest oli piisav ettekujutus vaid väga vähestel,“ ütleb oma mälestustes⁹ Saksamaa Liitvabariigi diplomaat ja välisministeeriumi riigisekretär Berndt von Staden. Ja lisab, et ees ootas „šokk, mille oli tekitanud ... kahekordne läbielamine – sõda ja kodumaa kaotus“.¹⁰

Olgu meie, st eestlaste ja sakslaste vaatenurgad kui tahes erinevad, on see Läänemere-äärne maalapp olnud armastatud kodumaaks mõlemile – siinsele põlisrahvale ja siia sajadite jooksul sisse rännanud rahvuskillule. Kuigi elati erinevates „maailmades“, erinevatel „positsioonidel“, oldi vältimatult vastastikuses seoses, sõltuvuses ja mõjuväljas. Meid ei ühenda mitte ainult ühine asupaik, vaid kogu me ajalugu ja kultuur. Ainuüksi eesti keele sõnavara põhjal saab selgeks, et koos sõnadega – olgu otseste laenude või mugandustena – jõudis

võõrandatud maade eest tasu maksmise, mis osutus väga väikeseks. Vabadussõjast osa võtnud mõisnike pojad said nagu teisedki talukohti, mis sageli liideti mõisasüdamega. Mitu väga eeskujulikku mõisamajandit jäeti vähendatud piirides endistele omanikele rendile.

⁶ Vt Konrad von zur Mühleni mälestused käesolevas kogumikus.

⁷ Eestimaalase (*Estländer*) all mõeldi esialgu Eestimaa rüütelkonna matriklisse kantud aadlisuguvõsade liikmeid, hiljem laienes nimetus ka Eestimaa kubermangust pärit või seal elavatele sakslastest literaatidele, linnakodanlusele. Samal põhimõttel kasutati ka nimetusi liivimaalane (*Livländer*) ja kuramaalane (*Kurländer*).

⁸ *Umsiedlung*. Saksa rahvusgrupi ümberasumine Eestist toimus Saksa Riigi ja Eesti Vabariigi vahelise protokolliga (15.10.1939) alusel, millele oli eelnenud Saksamaa ja NSV Liidu vahel sõlmitud nn Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokoll territoriaalsete huviväärte jagamise kohta, mille tulemusel sundis NSVL Eestile (ja Lätile) peale sõjaväebaaside rajamise lepingu. Saksamaa kutsus ohustatud rahvuskasulased koju (*Heim ins Reich*). Esimene ümberasujate laev lahkus Eestist 18.10.1939. Kuni 1940. aasta maini lahkus *Reich*’iga liidetud Poola aladele Eestist u 13 000, Lätist u 50 000 baltisakslast. Jaanuaris 1941 sõlmisid NSVL ja Saksa Riik kokkuleppe kohale jäänud sakslaste järelümberasumise (*Nachumsiedlung*) kohta, mille käigus (jaan–apr 1941) lahkus Eestist u 7000 inimest (sealhulgas u 4000 mittesakslast) ja Lätist u 11 000 inimest.

⁹ Berndt von Staden. Mälestusi kadunud maailmast. Noorusaastad Baltikumis 1919–1939. Huma, 2004. Lk 164.

¹⁰ Berndt von Staden. Lõpp ja algus. Mälestused 1939–1963. Olion, 2004. Lk 12.

eesti kultuuri ka nende sõnadega väljendatav sisu ning ei olegi valdkonda, mida poleks kujundanud või mõjutanud siin elanud sakslased. Sõltumata sellest, kas me seda teadvustame või mitte, on baltisakslased kujundanud meie õigus- ja kultuuriruumi ning need mõjud ulatuvad köögist ning argikommetest religiooni ja kunstini, mis tahes teadusvaldkonnast rääkimata. Eestlastena ei saa – ega peagi – me nõustuda kõikide baltisakslaste arusaamadega, kuid teadmist ja mõistmist meie maa ajaloost lisab nende tundmine kindlasti. Baltisakslaste ajalugu on Eesti ajaloo lahutamatu ja loomulik osa, seda tundmata on Eesti ajaloo poolik.

Heale lugejale teadmiseks olgu öeldud, et autentsuse huvides on tõlkes säilitatud saksakeelsed kohanimed ning praegune kohanimi on lisatud sulgudes. Vaid Eesti osas on kohanimed antud eestikeelsetena, nende saksa vasted leiab raamatu lõpus olevast registrist. Topeltkuupäevade puhul on tegu vana ja uue kalendriga. Joonealuste märkustena on ära toodud institutsioonide, organisatsioonide jne saksakeelsed nimetused tõlkevariantidega, sest meil puuduvad siiani paljude Eesti ajalugu puudutatavate saksakeelsete nimetuste või terminite normtõlked. Kuna mitmel juhul jääks pelgalt nimetusest sisu mõistmiseks väheks, on lisatud minimaalne teave. Samal põhimõttel on esitatud lühiteave isikute, sündmuste vms kohta, kui see on vajalik teksti paremaks mõistmiseks või kui see võiks eesti lugejale huvi pakkuda (nt koolid, klubid, seltsid jne). See ongi valikuprintsipiibiks ehk teisisõnu ei ole märkust lisatud, kui jutuks olev isik või mõiste on üldtuntud või annab esmaselgituse tekst. Lisateavet väärriks suurem osa raamatus mainitud baltlastest, kuid see ületaks antud tõlke raamid ning nendest kommentaaridest on teadlikult loobutud, v.a mõni kontekstist tulenev erand. Kordumärkuste vältimiseks on esitatud viide märkusele, kus teave on leitav. Kui tõlkes on mõni täpsustav sõna või fraas, siis on see paigutatud nurksulgudesse. Kogumiku koostaja poolt lisatu on antud ümarsulgudes, v.a mõned pealkirjade tõlked, mis on samuti ümarsulgudes. Kõik märkused, mille lõpus ei ole nime sulgudes ära toodud, on tõlkija märkused. Keelemärge on lisatud vaid juhul, kui originaali väljend ei ole saksa keeles. Eestikeelse tõlke jaoks tegi koostaja mõned täpsustused. Fotode kuuluvus on esitatud seisuga, nagu see oli saksakeelse teose ilmumisel.

Käesoleva kogumiku tõlkeõiguse lahke loovutamise eest võlgname tänu koostajale Henning von Wistinghausenile ja kirjastusele Anton H. Konrad Verlag.

Tõlkijana soovin tänada nii kannatlikku toimetajat Katrin Kaugverit kui ka kirjastajat, ajaloodoktor Andres Adamsoni, kelle abi ja konsultatsioonid ajaloo ning eelkõige militaarterminite tõlkimisel olid asendamatuks toeks. Kirikuloolistes küsimustes oli abiks teoloogiadoktor Riho Saard, vajaliku lisateabe eest tänan koostajat Henning von Wistinghausenit ning ajaloolasi Ants Heina, Aldur Vunki ja kunstiteadlast Anu Allikveed. Eriline tänu kuulub baltisaksa temaatika suurepärasele asjatundjale Sirje Kivimäele, kes tõlke esmalt üle vaatas ja ei väsinud mu arvukatele küsimustele vastamast.

VABAHÄRRA HANS VON DER PAHLEN

Kuidas mul Çeşme merelahingus läks

Vabahärra¹ Hans von der Pahlen sündis 28. oktoobril 1740 Põhja-Eestimaal, oma isakodus Palmse mõisas vabahärra Arend Dietrich von der Pahleni ja tema abikaasa Magdalena Elisabethi (sünd von Derfelden) peres. Nii nagu tema kolm vanemat venda, kes kõik olid Vene ohvitserid ja kellest üks langes 1757 lahingus preislaste vastu Groß-Jägersdorfi all, alustas temagi esmalt sõjaväelase karjääri. Viis aastat noorem vend Peter Pahlen, perekonna kuulsaim liige ja suguõõsa krahvliku liini rajaja, tõusis Paul I ajal lühikeseks perioodiks üheks Vene impeeriumi mõjuvõimsamatest meestest, olles ninameheks vandenõus, mis lõppes keisri vägivaldse surmaga 12. märtsil 1801. 14-aastasena, toona selleks sammuks igati tavapärase eas, astus parun Hans Pahlen juunis 1755 Peterburis ratsakaardiväepolku, tõustes ajapikku vahtmeistriks, kuni ta 1759. aastal poruštiku auastmes tavaarmeesse üle viidi. Armees osales Pahlen esmalt aastani 1762 Seitsmeaastases sõjas Preisimaa vastu ja aastail 1764–1765, siis juba rittmeistrina, sõjakäigus Poola vastu, mille eesmärgiks oli Vene kandidaadi Stanisław August Poniatowski läbisurumine Poola kuningaks ja sellele vastu seisvate, von Branicki ja Radziwiłłi poolt juhitud jõudude alistamine.

Kui Katariina II valitsusaja esimeses Türgi sõjas aastail 1768–1774 tehti Aleksei Orloville ülesandeks laevastikuekspeditsiooni juhtimine Egeuse merele, komandeeriti Hans Pahlen selle ettevõtmise juurde. Et Venemaal ei olnud sel ajal sõjalaevastikku Mustal merel, oli tolle inglaste toetusel läbi viidud ekspeditsiooni ülesandeks siduda osa Türgi vägedest sõjategevuse peaaareni tagalas, sundides neid tegelema eelnevalt üles kihutatud slaavi ja kreeka kristliku elanikkonnaga, ning blokeerida Dardanellid, et lõigata läbi türklaste ühenduste Põhja-Aafrika, Egiptuse ja Süüriaga. Pahlen paistis sel ekspeditsioonil korduvalt silma, mispuhul teda autasustati 7. aprillil 1771 (keisrinna poolt 1769 asutatud) Püha Georgi 4. klassi ordeniga. Ekspeditsiooni kõrgpunktiks oli kuulus Çeşme merelahing Anatoolia ranniku lähedal, milles Vene laevastik saavutas 24.–26. juunil 1770 sensatsioonilise võidu arvuliselt tugevama Türgi laevastiku üle ja hävitas selle täielikult. Pahlen võttis lahingust osa Aleksei Orlovi lipulaeval ja sai seejuures 24. juunil raskelt haavata. Venemaale tagasi pöördunud, osales ta pärast lühiajalist kuulumist ratsakaardiväepolku (1771–1772) veel ihukürassiiripolgu²

¹ *Freiherr*. Vabahärra ehk parun.

² Ihukürassiirid olid osa ratsakaardiväest, kuid mitte ratsakaardiväepolgust. Ratsakaardivägi oli laiem, ligi kahe sajandi vältel pidevalt paisunud mõiste, mis hõlmas mitmeid erinevate nimetustega polke lisaks algsele (esimesele) ratsakaardiväepolgule. (A. Adamson)

koosseisus Poola konföderaatide vastu suunatud sõjakäigus, mis viis esimese Poola jagamiseni. Järgmisel aastal palus Pahlen haavatasaamise tõttu Çeşme all luba armeeteenistusest lahkuda, mida talle 1773. aasta lõpus ka võimaldati. Ühtlasi omistati Pahlenile alampolkovniku auaste ning ta nimetati üheks kahest nõunikust Eestimaa kindralkubermanguvalitsuse juures kodumaises Tallinnas. Kogu asehalduskorra aja (1783–1797) oli Pahlen Eestimaa kubermanguvalitsuse kriminaalajasjade palati³ president.

1798. aasta jaanuaris valiti Pahlen üheks kaheteistkümnest Eestimaa maanõunikust ehk kõrgeimale võimalikule ametipostile Eestimaa aadliomavalitsuses. Maanõunikud moodustasid ühtlasi ülemaakohtu. Sellele kohale jäi ta kuni oma surmani Palmse 19. mail 1817. Vene riigiteenistuses jõudis Pahlen salanõuniku auastmeni (1807, vastas kindralmajorile ja kontradmiralile sõjaväeteenistuses).

1780. aastate esimesel poolel lasi Hans Pahlen selle praegusel kujul välja ehitada päranduseks saadud Palmse mõisa härrastemaja. Lisaks ostis ta 1797. aastal Vanamõisa rüütlimõisa Keila kihelkonnas. Järgides Pahlenite head traditsiooni, edendas ta Palmse talupoegade koduõpet ja asutas koos oma venna Gustav Friedrichiga sihtkapitali nende toetuseks abi vajaduse korral ning samuti kivikabeli rajamiseks Ilumäele, kui sealset puukabelit peaks ühvardama kokkuvarisemine. Nii ei tule tema lese sõnu järelehüüdes mõista vaid armastusest kantud südamliku liialdusena, kui ta kirjutab: „Tema väarikat elu, ranget õiglust, truud pühendumist oma ametile ja kohustusele ning tema mitmeid, aastatepikkusi teeneid isamaa heaks on kõigi poolt tunnustatud ja avaliku austusega väarikalt hinnatud.“ Naabermõisast Kolgalt pärit krahvitar Beate Stenbockiga (1759–1845) abiellus Hans Pahlen aastal 1775 ja neil oli kümme last.

Alljärgnevalt esitatud Çeşme lahingu kirjeldus on säilinud Hans Pahleni käega kirjutatuna „Palmse kirjalaeka“ sisu hulgas, mis paikneb praegu Eestimaa rüütelkonna poolt hoiustatuna Herderi Instituudi dokumentide kogus Lahni-äärses Marburgis.⁴ Kirjalaeka ülejäänud osad asuvad [Läti] Riiklikus Ajalooarhiivis Riias, Eesti Ajalooarhiivis Tartus ja Eesti Ajaloomuuseumis Tallinnas. Riia kogudes on ka 107-leheküljeline päevik⁵, mida Pahlen pidas 4. oktoobril 1769 Kroonlinnast alanud sõjalaevastiku ekspeditsiooni kohta kuni selle jõudmiseni Livornosse 25. novembril. Päevik sisaldab Egeuse merel sooritatud operatsiooni kirjeldust minutilise täpsusega, niiõrd kuiõrd Pahlen selles osales, ning algab 16. augustil 1769 tema komandeerimisega kaheksast laevast koosneva eskaadri juurde, mida juhtis Vene teenistuses olev inglane, kontradmiral Elphinston. (Esimene eskaader admiral Spiridovi juhtimisel oli lahkunud Kroonlinnast juba 1769. aasta juunis. Mõlemad eskaadrid ühinesid

³ Asehalduskorra ajal oli kõrgeimaks kohalikuks kriminaalkohtuks varasema ja hilisema ülemaakohtu asemel kubermanguvalitsuse kriminaalajasjade palat. (A. Adamson)

⁴ *Depositum der Estländischen Ritterschaft in der Dokumentesammlung des Herder-Instituts in Marburg/Lahn.*

⁵ *Journal von der See-Campagne geführt von den 4 October 1769 aus Cronstadt, bis den 25ten November in Livorno von Hans Baron von der Pahlen.* Sellest päevikust pärinevad teksti põimitud tsitaadid ja lõik peatüki lõpus.

Vabahärra
Hans von der Pahlen
ihukürassiiripolgu mundris.
Varem Palmses säilitatud
õlimaal.

hiljem Egeuse merel.) Elphinston läks Kroonlinnast merele 1769. aasta oktoobri alguses, mõni päev pärast seda, kui Pahlen oli talle allunud väeüksuse – ihukürassiiripolgu 100 meest, 500 jalaväelast, 20 ratsaväe- ja 10 jalaväeohvitseri, 6 allohvitseri, 12 kapralit ja 5 trummarit⁶ – laevaga kohale toonud ja astunud ise admiralilaeva „Ne Tron’ Menia“ pardale.

Esimeseks etapiks oli jõuda Helsingöri. Pahlen läks maale ja suundus koos porutšik krahv Razumovskiga Kopenhaagenisse, kus Vene saadik Filosofov neid 23. oktoobril „kuningale ja kuningannale ning kogu kuninglikule perekonnale esitles ja kus neil paluti jääda õukonna lõunalauda“. Ühtekokku viibis Pahlen Taani pealinnas kuu aega, nentides oma päevikus, et „lahutas kogu selle aja krahv Razumovskiga suurepäraselt meelt“. Reisi jätkati detsembri alguses, kui ülejäänud eskaader oli kohale jõudnud. Pärast rasket ristlust läbi Englise kanali kogunes eskaader aastavahetusel

⁶ Ohvitseride ja allohvitseride suhtarv ei tundu õige. Sellise hulga ohvitseride ja sõdurite kohta pidanuks allohvitseri olema mitu korda rohkem. (A. Adamson)